

ДИЗАЙН ЕЛЕМЕНТІВ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ВИХОВНОЇ ФУНКЦІЇ ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Наталія Дядюх-Богатко,
<https://orcid.org/0000-0001-6822-7488>
кандидат мистецтвознавства, доцент,
Українська академія друкарства,
Львів, Україна
ndbogatko@gmail.com

DESIGN OF URBAN SPACE ELEMENTS IN THE CONTEXT OF RETHINKING THE EDUCATIONAL FUNCTION OF PROJECT ACTIVITY

Nataliia Diadiukh-Bohatko,
<https://orcid.org/0000-0001-6822-7488>
PhD in Art Studies, Associate Professor,
Ukrainian Academy of Printing,
Lviv, Ukraine
ndbogatko@gmail.com

Анотація

Метою статті є дослідження виховної функції сучасного дизайну за допомогою аналізу об'єктів міського середовища в Україні і світі. **Методологія дослідження** передбачає застосування методів спостереження і мистецтвознавчого аналізу; виховна функція проектної діяльності відслідковується в історичних та сучасних зображеннях, зібраних шляхом колекціонування. **Наукова новизна** дослідження полягає у рефлексії щодо ролі сучасного дизайнера у формуванні гуманістичних цінностей у суспільстві; звертається увага на потребу переосмислення довколишнього простору, що може бути досягнуто засобом дизайну. **Висновки.** Сучасні дизайнери поєднують різноманітні функціональні запити та композиційні мистецькі рішення, прагнучи здивувати пересічного споживача. Та часом варто просто створити те, що відповідає гуманістичним запитам: середовище, наповнене затишком і природними мотивами. У такий спосіб проектна діяльність здобуває можливість виконувати виховну функцію у суспільстві за допомогою культивування справжніх люд-

Abstract

The purpose of the article is to study the educational function of modern design by analyzing the objects of the urban environment in Ukraine and the world. **The research methodology** involves the use of observation methods and art analysis; the educational function of project activities is traced in historical and modern images gotten by collecting. **The scientific novelty** of the research lies in the reflection on the modern designer's role in the formation of humanistic values in society; attention is drawn to the necessity of rethinking the surrounding space, which can be achieved using design. **Conclusions.** Modern designers combine a variety of functional requests and compositional artistic solutions, trying to surprise the average consumer. But sometimes you just need to create something that meets the humanistic demands – an environment filled with comfort and natural motives. In this way, project activities gain the opportunity to perform an educational function in society through the cultivation of true human values, through the reconciliation of different social groups in cities, different national cultures, aggressive urban environment and a man.

ських цінностей, через примирення різних соціальних груп у містах, різних національних культур, агресивного міського середовища і людини.

Ключові слова: **Keywords:**

візуальна культура, дизайн, мистецтво, проєктна діяльність, виховна функція, комунікація, глобалізація.

visual culture, design, art, project activity, educational function, communication, globalization.

Вступ **1**

Щоранку сучасна людина виходить з дому і прямує до місця навчання, праці, у справах: так було в часи до пандемії і, сподіватимемось, буде в майбутньому. На своєму шляху людина зустрічає будинки, дерева, зупинки, транспорт, людей. Вона поспішає відповідно до ритму сучасного світу. Проте у її погляд встигають потрапити випадкові написи, вивіски, біг-борди, сіті-лайти, стікери, вітрини, обкладинки глянців, розвороти шпальт.

Ритм сучасного світу спонукає рухатись швидко, швидко читати, реагувати на все без емоцій. Разом з тим, людина споживає численну кількість інформації, з якої карбуються у свідомості найбільш негативні повідомлення з шоковою статистикою: скільки людей захворіло, скільки померло. На статистичних даних про одужання людині вже складно фіксувати увагу. Найбільш актуальним питанням у сучасному світі стає питання виживання. «Ми часто виявляємо таку візуальну переважаність, що вже не вдаємося до вивчення зображень, які нам трапляються на шляху та не аналізуємо те, що ми бачимо» (D'Alleva, 2012, р. 27). Саме потребою діяти від зворотного обумовлена актуальність нашого дослідження, що полягає в аналізі важелів впливу дизайну на соціум: елементів навколишнього середовища, реклами, форм архітектурних елементів та їхньої ролі у вихованні суспільства, зокрема нашої держави.

Мета дослідження **2**

Метою дослідження є простежити основні теми запитів сучасного суспільства та їх відображення у проєктній діяльності крізь призму виховної функції.

Завдання статті – визначити дизайнерські засоби творення чинників впливу на суспільство, проаналізувати світову та вітчизняну практики, що були у ХХ ст. та існують сьогодні, створити рекомендації для виховання суспільства засобами дизайну.

Методологія та аналіз джерельної бази **3**

Дослідженням сучасних тенденцій у суспільстві приділяють увагу багато вчених на міждисциплінарних рівнях. У праці науковців Є. Бистрицького, Р. Зимовця та С. Пролеєва (2020) порушуються актуальні питання, які з'ясовують, що відбувається з людством за доби Глобалізації, як розвиток сучасних комунікаційних технологій змінює людей і суспільства, як ко-

мунікативна рівність та доступність кожному засобів масової комунікації породжують непорозуміння. У книзі аналізуються визначення глобалізації, комунікації і культури в їхньому внутрішньому взаємозв'язку. Разом з критичним викладом думок класичних і сучасних мислителів М. Гайдеґґера, А. Шюца, Ю. Габермаса, Ж. Рансьєра, Ч. Тейлора, Ж.-Л. Нансі, У. Кімліки автори відзначають провідну роль культури в її національних проявах як головного чинника опору процесам глобалізації та, водночас, їхнього основного мотиватора (Бистрицький та ін., 2020).

У монографії, присвяченій візуальній культурі, Ніколас Мерзоєф (Mirzoeff, 1999) стверджує, що глобалізація візуальної інформації, створеної колективно, вимагає нових засобів інтерпретації. «У той же час така трансформація постмодерністської присутності також вимагає переписування історичних пояснень модернізму та сучасності, щоб врахувати «візуальний поворот»» (р. 4).

На міждисциплінарних питаннях філософії та дизайну ми зупинялись у своїх виступах на конференціях, що представлені у тезах та статтях. Зокрема, увага акцентувалась на зміні метанаративів у філософії дизайну (Дядюх-Богатько, 2018a); на семантиці комунікативного дизайну (Дядюх-Богатько, 2018b); а також на методах дослідження вітчизняного дизайну крізь призму сучасної аналітичної філософії (Дядюх-Богатько, 2017).

Поштовхом для занурення у тематику аналізу дизайну у фокусі виховної функції стала стаття Френка Свейна (2015), що досліджує способи маніпуляції людьми за допомогою дизайнерів. Автор наводить американські, британські, австралійські історичні приклади та факти. З того часу на основі методів спостереження та мистецтвознавчого аналізу ми фіксуємо виявленні факти у нас, колекціонуємо історичні та сучасні зображення, за допомогою яких відслідковуємо виховну функцію у проєктній діяльності.

Як методологічне підґрунтя для аналізу використано окремі положення праці Анни Д'Алевої (D'Alleva, 2012). Ця дослідниця чітко виокремлює різницю між теорією і методологією у мистецтві і стверджує, що «теорія – це те, що допомагає нам сформулювати наші запити і встановити програму для роботи з конкретними темами, об'єктами або архівами. Методологія має безліч процедур або методів роботи, які характеризують академічні дисципліни. Для історії мистецтва стандартні методи включають формальний та лабораторний аналіз творів мистецтва» (D'Alleva, 2012, р. 13).

Результати дослідження **4**

Після розпаду Радянського Союзу та відновлення незалежної України окремі культурні інституції втратили своє значення, функції (а з часом і майно). Йдеться про спілки художників, які, окрім ряду переваг, що надавались їхнім членам (наприклад, можливості безкоштовної участі у міських, республіканських, всесоюзних виставках, легшого влаштування проживання в інших містах через спілкові готелі, отримання державних замов-

лень), мали насамперед функцію контролю (в першу чергу, за ідейним наповненням творів).

У 90-х рр. в Україні злам політичних епох був настільки насиченим подіями загальнодержавного значення, що мистецтвознавчим питанням майже не надавалось значення. Окрім того, зміни стосувались не лише ідеологічних моментів. Кардинально змінилась ситуація, що стосувалась стабільних партійних замовлень, затримувались зарплати і виплати за вже виконані роботи. Художники тепер мали самі шукати заробіток. Водночас відбувався активний розвиток малого приватного бізнесу, що й став тепер основним замовником. В радянські часи візуальний зміст контролювала держава відповідними органами, зокрема й через потік партійних та державних замовлень (це називалось «виховною функцією» мистецтва). У незалежній державі треба було навчитися вправлятися з цією функцією самостійно, переосмислити її наново, що певною мірою відбувається до цього часу. Загалом, можна стверджувати, що будь-який об'єкт матеріальної чи духовної культури виконує функцію засобу виховання за умов, якщо з ним пов'язана інформація, необхідна для розвитку внутрішнього світу особистості глядача; якщо об'єкт передбачений для засвоєння в образній або знаковій (усній чи письмовій) формі; разом зі своєю інформацією залучений до спілкування і спільної діяльності» (Зайченко, 2008, с. 196).

Проблемою сьогодні є те, що приватні замовлення інформаційного, рекламного характеру орієнтуються на ринкові запити: більша кількість споживачів, більше прибутків. Ці запити не є характерною особливістю лише в Україні, це світова тенденція, частково зумовлена глобальними тенденціями. Хоча «сама культура насичує комунікацію особливим змістом та екзистенціальним значенням, що чинить опір процесам ґлобалізації» (Бистрицький та ін., 2020, с. 17). І саме цим зумовлена потреба державного фінансування культурних установ і особливої підтримки у карантинний час. Бо через культурні акценти держава виховує своє суспільство.

Комунікативний дизайн передбачає поширення певних графічних знаків у нашому оточенні. Над їхньою візуалізацією, – графічним зображенням як у традиційному виконанні, так і в цифровому форматі, – працювала людина. Нас цікавлять особливості сприйняття графічних знаків у залежності від того, хто був автором, хто – реципієнтом і хто – замовником. Нас також цікавить питання, чи впливає національне походження людини на особливості трактування того чи іншого знака. Питання різниці сприйняття знака добре розроблене в лінгвістиці (Дядюх-Богатько, 2018b, с. 256). «На підставі концепцій комунікації в публічній та політичній сферах Ч. Тейлора та Ж.-Л. Нансі демонструється значення культури та виникнення культурного консерватизму в сучасній політиці. Дається начерк відповіді на питання про виникнення сучасного

феномену постправди як прояву екзистенціального виміру істини» (Бистрицький та ін., 2020, с. 17).

Культура має основоположне значення для формування ідентичності. Проте відносини в нашій державі були маніпульовані колоніальними та імперськими системами. А тому таким важливим є вивчення перекладу, зокрема, розуміння механізму того, як значення передається від однієї культури або мови до іншої. Досліджуючи оригінальні тексти, часто натрапляємо на маніпуляції щодо змісту тексту й перекладу в залежності від потреб імперської держави. А тому дуже важливим є ствердження національної ідентичності в постколоніальному світі, що часто може бути спотворене спадщиною колоніальних та імперських понять етнічної і національної державності. Для визначення істотних віх в українському дизайні важливо проаналізувати історичне колоніальне минуле України та світові тенденції постколоніалізму та глобалізації, що також мають місце в сучасності (Дядюх-Богатько, 2018а, с. 152).

На думку Ф. Свейна (2015), сучасні дизайнери продумують кожний елемент як залучення широкого загалу до відчуття прекрасного і мистецтва. Вони є майстрами прихованих трюків, призначених маніпулювати нашою поведінкою і спонукати перехожих до несвідомого вибору – від навмисно незручних лавок до скульптур, які відлякують певні групи мешканців. Селена Савіч називає такі проєкти «мовчазними діями». У ХХ ст. прикладом розподілу соціуму в архітектурі середовища є проєкт поділу Нью-Йорка: Роберт Мозес вирішив перекрити частину доріг до престижного району міста низькими кам'яними мостами, щоб під ними не могли проїхати рейсові автобуси. Це позбавило можливості бідніших мешканців на громадському транспорті відвідувати пляжі, розраховані на багатших з приватним транспортом (Дядюх-Богатько, 2018b). Такі суворі методи в дизайні середовища явно не є демократичними, проте вони були, безумовно, успішні.

Окремі дизайнери продовжують впроваджувати подібні ідеї і в ХХІ ст. Головна їхня мета – за допомогою дизайну зменшити злочинність. У 1999 р. у Великобританії відкрився науково-дослідний центр «Дизайн проти злочинності», відтак цей приклад наслідувала влада Австралії та США (UTS: Design Innovation Research Centre, 2019–2020). Проте, треба констатувати, що цей тренд не для зручності, а є елементом «неприємного дизайну», що має виховну функцію. Найяскравішим таким прикладом є «камденська» лавка (англ. Camden bench) – бетонна лавка, названа на честь одного з районів Лондона, де була вперше встановлена у 2012 р. Її розробили як еталон «неприємного дизайну». Зроблена лавка з особливого матеріалу, на якому неможливо наклеїти плакати чи написати графіті, вона має ребристу поверхню, на якій важко втриматись лежачи (Свейн, 2015).

Ф. Свейн (2015) наводить приклад з дослідження «Фортеця Британії» авторства Анни Мінтон і зазначає, що такі дизайнер-

ські рішення також мають за мету компенсувати відсутність традиційних охоронців порядку. Створюючи навмисно незручне місце, дизайнери досягають певної мети. Існує жарт, що пластикові стільці в «Макдональдсі» спеціально зроблені так, щоб бути зручними лише 15 хвилин. Турбулентність сучасного потоку ідей пропонує й протилежні рішення до «неприємного дизайну», а саме примирення некомфортного середовища і мешканців.

Німецький художник Олівер Шау винайшов просте рішення для реабілітації суворої архітектури Гамбурга. Він обгорнув яскраво-жовті гнучкі пластикові труби навколо велосипедних стійок і мостів, зробивши імпровізовані місця відпочинку, на яких інакше неможливо було сидіти (Свейн, 2015). В сучасній Україні подібні проблеми вирішуються креативно у доступний спосіб. Так, металеві перфоровані лавки для очікування зробити зручними і затишними спромоглася невідома майстриня, вишиваючи на них орнаменти та квіти для м'якості й тепла.

Що стосується облаштування громадських зупинок, варто згадати поширену за радянських часів практику мозаїчного оформлення цих малих архітектурних форм біля населених пунктів вздовж доріг. У їхньому оздобленні художники навіть попри жорстку соцреалістичну цензуру вдавались до використання національних мотивів того чи іншого регіону, часто саме місцевих орнаментів і в такий спосіб знаходили можливості виховання населення. На превеликий жаль, ці мистецькі об'єкти часто сприймалися виключно як громадські тимчасові споруди і втратили свій первісний вигляд. Ніхто не фінансує їхню реставрацію, найчастіше їх замінюють новими, простішими і дешевшими.

Цікавий зразок «виховного дизайну» створили у Львові у 2015 р. у співпраці з львівським трамвайним депо №1 та художницею Оксаною Олексюк. Остання виступила ініціатором розфарбовування компостерів у стареньких вагонах у вигляді пац фантазійних звірів у стилі Катерини Білокур. Щоб закомпостувати квиток, пасажир шукав пащу звіра, який залишав свій слід від «зубів» як доказ оплаченого проїзду. Результатом було збільшення продажів квитків, особливо дитячих. На сьогодні трамвайний парк оновлено і ці вагони вже не розважають містян.

Часто носіями гуманістичних цінностей у нашій державі стають волонтери. Так, за організації Ірини Снітинської був реалізований проект «Розфарбуй лікарню!» у Львівській обласній дитячій клінічній лікарні «Охматдит». Серед художників, які приєдналися до акції, були Мар'яна Мотика, Олена Паньків, Олена Жеребецька, Олена Онуфрів, Зірка Савка, Роман Хрущ. У виборі сюжетів для розписів інтер'єрів орієнтувались на позитив, гуманність, мистецьку цінність фрагментів, а також – на дітей, яким потрібно одужати. Часто митці вважали важливим підкреслити індивідуальність замовника.

У багатьох містах світу дизайнери випробовують різні засоби для примирення агресивного середовища та людини. З такою

метою найчастіше вдало використовується екологічна тематика. В Амстердамі, наприклад, є лавка у вигляді в'язки бамбукових стебел, що є зразком несподіваного рішення і повернення до природи. У Нью-Йорку на місці старої колії для метро, що проходила через міст, облаштували місце відпочинку із лавками, що неначе виростають зі землі. Серед цих гранітних форм колія навмисно залишена поміж травною, що наводить на думки про плинність часу, про продовження природного середовища. В Нідерландах одна зі стін зупинок перетворена на зелену оазу за рахунок серії навісних озелених горщиків. Останній прийом активно використовують і українські дизайнери інтер'єрів у громадських просторах (ресторанах, офісах), проте створене у такий спосіб середовище потребує ретельного догляду.

Іншою поширеною темою у вихованні суспільства засобом дизайну є делікатне нагадування про гуманістичні цінності: толерантність і повагу. Так подібна мета досягнута у дизайні металеві лавки з листового гнutoго металу через застосування відсутнього фрагменту у вигляді людської фігури. Це влучний прийом, що спонукає перехожого до роздумів і толерантності. Цікавим є досвід алеї у Стамбулі, де дизайнери облаштували лавки у вигляді розгорнутих книг з фрагментами текстів: місце для відпочинку як місце для читання.

Цікавим є облаштування громадських зупинок, зважаючи на повагу до людського комфорту. Зупинка з автоматичними розсувними дверима у Дубаї зберігає холод від кондиціонування в зоні очікування. Протилежний приклад застосовано у зупинці з Міннесоти, яка облаштована за рахунок рекламодавця у вигляді грилевої печі на стелі та з рекламою гамбургерів на постерах: автори ідеї пропонують споживачам під час очікування буквально погрітись «під грилем».

Як і в останньому випадку, сьогодні все частіше мають місце факти креативного дизайну міського середовища коштом рекламодавця. Наприклад, компанія Lego спонсорувала облаштування зупинки міського транспорту, яка була повністю спроектована з традиційних збільшених фрагментів леґо-конструктора – від лавки до табло з відображенням розкладу. Так нудне місце очікування перетворилось у цікаве місце для гри. Також відоме використання гойдалок на зупинках, що спонукає до спогадів дитинства. Інший зразок креативної реклами є зупинка, облаштована одним із фітнес-центрів перед своєю будівлею як лавка з механізмом зважування: коли людина сідає на неї, на табло замість розкладу з'являється її вага. Такий дизайн здатний викликати посмішку або навіть заохотити до спорту. Що стосується самих компаній, участь у таких соціальних ініціативах сприяє їхньому позитивному іміджу.

Отже, проаналізовані зразки засвідчують можливості дизайну виконувати виховну функцію у суспільстві за допомогою гуманістичних цінностей і через примирення різних соціальних

груп у містах, різних національних культур, агресивного міського середовища і людини. І це те, що сучасні дизайнери можуть враховувати навіть у виконанні комерційних замовлень.

Теоретик постмодернізму Жана Франсуа Ліотар висунув гіпотезу про зміну статусу пізнання в контексті постмодерністської культури і постіндустріального суспільства. Для мистецтва теорія Ліотара мала величезне значення. Згідно з нею, всеосяжні істини (великі наративи західної цивілізації) більше не працюють, не допомагають нам зрозуміти постійний потік культури, її нескінченні процеси синтезу. Ліотар наполягає на дослідженні культури як процесу, а не речей, і підкреслює значення соціальних контекстів, які формують цей процес (Дядюх-Богатько, 2017, с. 45). Тому, підсумовуючи, дозволимо собі ще раз наголосити на потребі вдумливого ставлення вітчизняних дизайнерів до змін, які вони вносять у довколишнє середовище. Різноманіття сучасних рішень зумовлено соціальними умовами суспільства та його естетичними потребами. Іноді варто пильніше придивитись до лавки чи транспортної зупинки, ідея якої може полягати в креативному донесенні гуманістичних цінностей або маніпулюванні свідомістю людини.

**Наукова
новизна та
практична
значимість
дослідження**

5

Наукова новизна дослідження полягає у рефлексії щодо ролі сучасного дизайнера у формуванні гуманістичних цінностей; звертається увага на потребу переосмислення довколишнього простору, що потребує гуманного впливу дизайнера через можливість введення в нього природних мотивів і морально-етичних цінностей.

Висновки

6

Особливістю українського суспільства є відсутність стабільного державного фінансування культурних установ, однією з місій яких є виховання суспільства. Цю нішу часткового намагаються заповнити приватні фонди та ініціативи окремих волонтерів, зокрема, й у сфері проектної діяльності. Проблему становить також те, що поширена в світі практика використання коштів корпорацій для підтримки гуманістичних цінностей у суспільстві та позитивного іміджу бренду компаній рідко використовується вітчизняними дизайнерами, а за час пандемії майже припинилась. Тому важливо саме дизайнерам свідомо повернутись до виховної функції у суспільстві. Адже кожний дизайнер може впливати на суспільство, формуючи в ньому ідеї толерантності різних соціальних верств у містах, примирення за допомогою гуманістичних цінностей, співіснування та толерантність різних національних культур, примирення агресивного міського середовища і людини (екологічна тема, середовища для гри).

Список бібліографічних посилань

- Бистрицький, Є., Зимовець, Р., & Пролеєв, С. (2020). *Комунікація і культура в глобальному світі*. Дух і Літера.
- Дядюх-Богатько, Н. Й. (2018a). Зміна метанаративів у філософії дизайну. *Вісник Закарпатської академії мистецтв*, 10, 148–153.
- Дядюх-Богатько, Н. Й. (2018b, 17–19 жовтня). Комунікативний дизайн: кризь призму семантики. В *Поліграфічні, мультимедійні та Web-технології*, Матеріали III Міжнародної науково-технічної конференції (с. 255–258). Українська академія друкарства.
- Дядюх-Богатько, Н. Й. (2017, 24 листопада). Методи дослідження вітчизняного дизайну кризь призму сучасної аналітичної філософії. В *Мистецька культура: історія, теорія, методологія*, тези доповідей Міжнародної наукової конференції (с. 43-46). Растр-7.
- Зайченко, І. В. (2008). *Педагогіка* (2-е вид.). Освіта України.
- Свейн, Ф. (2015, 7 липня). *Як міські дизайнери маніпулюють людьми*. BBC. http://www.bbc.com/ukrainian/vert_fut/2015/07/150707_vert_city_manipulates_behavior_vp?SThisFB
- D'Alleva, A. (2012). *How to Write about Art* (2nd ed.). Laurence King Publishing.
- Mirzoeff, N. (1999). *An Introduction to Visual Culture*. Routledge.
- UTS: Design Innovation Research Centre. (2019–2020). *Designing Out Crime*. <http://www.design-innovation.com.au/designing-out-crime>

References

- Bystrytskyi, Ye., Zymovets, R., & Proleiev, S. (2020). *Komunikatsiia i kultura v globalnomu sviti* [Communication and culture in the global world]. Duh i Litera [in Ukrainian].
- D'Alleva, A. (2012). *How to Write about Art* (2nd ed.). Laurence King Publishing [in English].
- Diadiukh-Bohatko, N. Y. (2017, November 24). Metody doslidzhennia vitchyznianoho dyzainu kriz pryзму suchasnoi analitychnoi filosofii [Methods of Research of Domestic Design Through the Prism of Modern Analytical Philosophy]. In *Mystetska kultura: istoriia, teoriia, metodolohiia* [Art Culture: History, Theory, Methodology], Abstracts of the International Scientific Conference (pp. 43-46). Rastr-7 [in Ukrainian].
- Diadiukh-Bohatko, N. Y. (2018a). Zmina metanaratyviv u filosofii dyzainu [Change metanarratives in the design philosophy]. *Newsletter Transcarpathian Academy of Arts*, 10, 148–153 [in Ukrainian].
- Diadiukh-Bohatko, N. Y. (2018b, October 17–19). Komunikatyvnyi dyzain: kriz pryзму semantyky [Communicative design: through the prism of semantics]. In *Polihrafichni, multymediini ta Web-tekhnolohii* [Printing, multimedia and Web-technologies], Proceedings of the III International Scientific and Technical Conference (pp. 255–258). Ukrainska akademiia drukarstva [in Ukrainian].
- Mirzoeff, N. (1999). *An Introduction to Visual Culture*. Routledge [in English].
- Swain, F. (2015, July 7). *Yak miski dyzainery manipuliuiut liudmy* [How Urban Designers Manipulate People]. BBC. http://www.bbc.com/ukrainian/vert_fut/2015/07/150707_vert_city_manipulates_behavior_vp?SThisFB [in Ukrainian].
- UTS: Design Innovation Research Centre. (2019–2020). *Designing Out Crime*. <http://www.design-innovation.com.au/designing-out-crime> [in English].
- Zaichenko, I. V. (2008). *Pedahohika* [Pedagogy] (2nd ed.). Osvita Ukrainy [in Ukrainian].